Egy „ismeretlen” nyomtatott térkép 1522-ből a Magyar Királyságról és az Oszmán Birodalom európai hódításairól

PLIHÁL Katalin

DOI: [10.30921/GK.73.2021.5.1](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.5.1)

Absztrakt: 1521. augusztus 29-én a magyar déli határt a hódítók támadásaitól védő védelmi várvonal legfontosabb várát – Nándorfehérvárt – két (1440, 1456) sikertelen oszmán ostrom után az I. Szulejmán vezette sereg elfoglalta. E vár eleste után Európa hódítói előtt nyitva állt az út Magyarországra, illetve rajta keresztül a gazdag Német-római Birodalom felé is. A Drezdai Városi Levéltárban őrzött, 1523. január 21. keltezésű levél melléklete volt az a térkép, amelyből kitűnik, hogy mely várkastélyokat és városokat vették be a törökök. Az e helyen bemutatott térkép két példánya közül a Münchenben őrzött a II. világháború során megsemmisült, ezért az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található mű ma az egyetlen példány. Vizsgálataink során fény derült arra, hogy a térkép szerkesztője legalább két térképet illesztett össze, ezért a helyismeret hiányában e művön tévesen két Tisza folyót találhatunk, és a két eltérő méretarányú térképből az erdélyi részletet tartalmazó rész topográfiaiilag sokkal pontosabb. Kiderült a továbbiakban az is, hogy e mű sokszorosítása során már 1522-ben betűbeültetési nyomdatechnikát használtak Itáliában. Bizonyítékul röplapon, vagy korabeli újságban látta meg a napvilágot, mert a térképen ábrázoltak magyarzatok hiányában alig, vagy csak nehezen értelmezhetők.

Abstract: Nándorfehérvár, the most important fortress of the defence line protecting the southern border of Hungary from the invaders' attacks was occupied by an army led by Suleiman I on 29 August 1521, after two unsuccessful Ottoman sieges (1440, 1456). After the fall of this fortress, the road to Hungary and to the rich Holy Roman Empire was open to the conquerors of Europe. Attached to the letter dated 21 January 1523, kept in the Dresden City Archives, was a map showing which castles and towns were occupied by the Turks. Of the two copies of the map presented here, the one kept in Munich was destroyed during World War II, so the print in the Map Collection of the National Széchényi Library is the only copy today. Investigations revealed that the map editor, having no local knowledge, put together at least two maps, which explains why there are two Tisza rivers in the map; further, the part showing Transylvania, coming from a larger-scale map, is topographically much more accurate. It also turned out that letter-embossing printing techniques were used in the reproduction of this work in Italy as early as 1522. Probably, the map was published in a leaflet or in a contemporary newspaper, because it is difficult to interpret the map without explanations.

Kulcsszavak: Magyar Királyság, Oszmán Birodalom, „kettős-Tisza”, betűbeültetés, térképek a korai röplapokon

Keywords: Hungarian Kingdom, Ottoman Empire, doubled Tisza river, letter-embossing printing techniques, maps on the contemporary leaflets

A Tabula Hungarie megjelenése (1528) előtt, annak ellenére, hogy e művekről ma igen keveset tudunk, készültek térképek Európa e térségéről is. Egy ilyen mappáról értesülhetünk az alábbi forrás alapján is. (Stadtarchiv Dresden – Drezdai Városi Levéltár)

„Ich send e[uer] g[naden] das Hunger land auf ein karten gedruckt, daraus zuvermerck[en], was der türk für Sloss unnd stet eingenommen.” Ő h[ercegi] f[elségednek] megküldöm Magyarország nyomtatott térképét, amiből kitűnik, mely várkastélyokat és városokat vették be a törökök. (Brichzin 1992)¹. A fenti mondatokat is tartalmazó levelet 1523.

január 21-én Nagyszakállú György² [1471–1539] Szász-Meissen hercegének küldte Doctor Dietrich von Werthern³ [1468–1536] diplomata. Ő egy 12 oldalas levélben számolt be megbízójának az 1522. november 17-i nürnbergi birodalmi gyűlésen folytatott tárgyalásainak eredményéről, valamint e jelentéshez csatolt egy Magyarországot ábrázoló térképet is. A legnagyobb sajnálatunkra György herceg a mellékletek közül az irattárba a Magyarországot ábrázoló térképet sem küldte vissza, ahogy arról Werthern aktára írt megjegyzéséből ma is értesülhetünk.

² https://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%A1szsz%C3%A1g_uralkod%C3%B3inak_list%C3%A1ja

³ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz98003.html>

Ami az események háttérében volt

1521 tavaszán Nándorfehérvár (Belgrád)⁴ harmadik ostromára indult a frissen trónra került fiatal és becsvágyó I. (Nagy) Szulejmán [1494–1566] szultán (Veszprémi 2010). A török hadvezetés okulva e vár két korábbi sikertelen ostromából, és egy újabb esetleges kudarc elkerülése miatt, e katonai műveletben a teljes haderőt (250–300 ezer fő) bevetette. A gyorsabb haladás okán a felvonuló sereg két menetoszlopba rendeződve folytatta útját kitérő céljai felé. E hadművelet során nemcsak Nándorfehérvár, de a Száva folyó mellett szintén

¹ Hans Brichzin [1938–] levéltáros. In https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Brichzin

⁴ Nándorfehérvár ostromai: 1440, 1456, 1521. Ma: Beograd, Szerbia.

stratégiaiilag fontos Szabács⁵ várának elfoglalása is a kitűzött feladatok közé tartozott. Figyelemelterelésül kisebb, elsősorban gyorsan mozgó lovas török csapatok a Havasalföldet, Erdélyt, és a Dráva-Száva között támadták. Nándorfehérvár ostromát Piri Mehmed⁶ nagyvezír július 3-án kezdte meg, és augusztus 29-én négy heti ostrom után a hősiessen és eredményesen védekező védők még életben lévő maradékai a várat feladták. Nándorfehérvár várának ostromával egy időben a Fekete-tenger felől érkezett meg a török flotta, amelynek fő feladata az lett, hogy megakadályozza a külső segítség várba jutását, okulva az 1456-os eseményekből. Július 12-én pedig elfoglalták Zimony⁷ várát, így Nándorfehérvár körülzárása teljessé válhatott, az ostromlottak külső segítségre már nem számíthattak. Július és augusztus között Jahjapasa Bali⁸ [1462–1527] boszniai bég portyázó csapatai a Szerémségben több várat is elfoglaltak, ilyen sorsra jutott Barics,⁹ Kölpény¹⁰, Cserög¹¹ és Szávaszentdemeter¹² is. Az Ahmed pasa vezette ruméliai sereg, amely Szabács elfoglalására indult, a kitűzött feladatát már július 7-én teljesítette, így őket is Nándorfehérvár ostromához küldte a török hadvezetés (Pálosfalvi 2005).

Nándorfehérvár eleste után Szörényvár¹³, Scardona¹⁴, Tinnin¹⁵ és Orsova¹⁶ is a hódítók kezére került, így az a külső határvédelmi várrendszer, amely még 1521-ig kisebb-nagyobb résekkel, de létezett, tovább feladatát már ellátni nem tudta (Cseh 2021). „Országunk – írta október 1-én II. (Jagelló) Lajos [1508–1526] magyar király a testvéréhez I. Zsigmond [1467–1548] lengyel királyhoz küldött levelében – most már nyitva áll a török

előtt vízen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, míg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.” Nándorfehérvár volt a határvédelmi várrendszer legfontosabb és legnagyobb vára, amelyet hazánkban Magyarország kapujának, külföldön a latin kereszténység védőbástyájának tekintettek (Kiss 1889). A vár elesével minden felelősen gondolkodó vezető rémálma vált valóra, mivel szabaddá vált az út Magyarország belső területei és a Német-római Császárság irányába is. Reményt e súlyos fenyegetettség elhárítására csak az európai közös összefogás adhatott volna, ám ez akkor már nem teljesülhetett, mivel a 16. század elejére a keresztény egyetemes közös felelősség gondolatát felülírta a nemzeti államok egymással vívott harcainak fontossága, illetve a lutheri reformáció ellen való fellépés. Később a hatalmi harcokban Európa új hódítója I. Szulejmán szultán is jeles szerepet kapott, vele (elsőként az európai uralkodók közül) 1536-ban I. Ferenc [1494–1547] francia király lépett szövetségre, akinek korabeli címe „a legkeresztényibb király” volt.

Nürnbergben 1522. november 19-én a birodalmi gyűlésen a magyar delegáció vezetője Macedóniai László [1480?–1536] nagyvárad püspök és diplomata az alábbi részleteket tartalmazó beszédében kért segítséget Magyarország számára is (K. Obermayer–Horváth 1959).

„Hős Főherceg, Krisztusban tisztelendő Atyák, méltóságos Hercegek, minden rendbéli nemes Előkelők! Jóllehet nagyhírű gyülekezetekben az itt jelenlevők sűrű sokasága mindennél nagyobb öröm számomra, hiszen oly alkalom tárult fel előttem e hírneves tanács figyelmének felhívására, támogatásának megnyerésére, amelynél jobbat aligha remélhettem volna az égtől, ... Mert keresztények vagyunk, e Szent Római birodalom szövetségesei és barátai. Őseink már régtől fogva, mint egy százötven éve öröködnék a vártán nyugalunk és a kereszténység közös nyugalma fölött vigyázva. És korántsem vértelen harcban óvták meg a keresztény határokat, nagyon is kegyetlen ára volt annak. Hiszen

mindenféle csapatok tartásában, s az ellenség állandó zsákmányolása és öldöklése közepette – futván el az évek – mi, a Magyar Királyság minden rendjei megfogyatkoztunk. Aztán a nagy pusztaságtól és elhanyagoltságtól rútan merednek felénk Magyarország legnemesebb vidékei, melyeken hány mezőt, hány várost, hány templomot, hány oltárt, kegyhelyet forgattak fel, vagy változtatnak világi célúvá szentségtörő kezek? ... De most a szabad átkelés a Dunán és a Száván ellenség kezében van. Mivel mindezeket elvesztettük, csak a ti segítségetek menthet meg bennünket. Ha hagyjátok, hogy a Tiszát és a Drávát is megszerezzék, tudomásom szerint nem lesz hajózható folyó egész Alsó-Németországban a Rajnáig, hogy az ellenség csapatait akadályozza, visszatartsa. ... Ezért hát idézzétek fel magatokban, milyen pajzsa, milyen bástyája volt eddig Magyarország Németországnak, s mennyit érnek a magyarok fegyverei egyrészt az igaz, hitnek, másrészt a ti nyugalmatoknak, és mit értek ezután még, ha megmenekül. Ne vegyétek semmibe vagyontokat és nyugalmatokat, mert ez teljességgel Magyarország megmenekülésétől függ. Ne vessétek meg szomszédotok állapotát, mert ha nyomorúságos, mert ha veszendő, a ti romlásotokkal fenyeget. ... mikor Németország fejedelmei nemcsak az ellenséges fegyverekkel veszélyeztetett Friaul, Krajna, Karinthia, Stájerország számára hoztak békét, de a régi szennytől elrutított többi keresztény területet is hajdani fényükbe állítják vissza, és a förtelmes szolgaság annyi éven át tartó elnyomatása után felszabadítják.” (Klaniczay 1982) A magyar küldöttség december végén távozott Nürnbergből, miután megkapták Ferdinánd osztrák főherceg 1522. december 22-én írt levelét, amelyben ő csak 4 ezer német gyalogos katona küldésére tett ígéretet.

Véleményünk szerint a Werthern által György hercegnek küldött térkép bizonyonnyal az alábbi lehetett, mivel azon a korábbi hódítások mellett az 1521-ben újonnan megszerzett várak is félhold jelzéssel szerepeltek. E cím nélküli térképből eredetiben ma csak

⁵ Ma Šabac, Szerbia.

⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_Oszm%C3%A1n_Birodalom_nagyvez%C3%ADrcinek_list%C3%A1ja

⁷ Ma Beograd, Szerbia.

⁸ http://real.mtak.hu/106052/1/51_PDFsam_Keletkut%C3%A1s_2019-tavaszi_PRINT.pdf

⁹ Ma Barič, Szerbia.

¹⁰ Ma Kulpin, Szerbia.

¹¹ Ma Čerević, Szerbia.

¹² Ma Sremska Mitrovica, Szerbia.

¹³ Ma Drobeta-Turnu Severin, Románia.

¹⁴ Ma Skradi, Horvátország.

¹⁵ Ma Knin, Horvátország.

¹⁶ Ma Orșova, Románia.

1. ábra. Cím nélküli térkép az OSZ gyűjteményéből

2. ábra. Az 1. ábrán látható térkép Münchenben elpusztult példánya

3. ábra. Az 1. és 2. ábrán látható térképek részletei. (A bal oldali részletek az OSZK példánya alapján készültek, amelynek ma a fizikai állapota ugyan rosszabb, de egykor a jobb állapotú nyomódúcra készült.)

4. ábra. Tolna – Buda – Eger – Szolnok

egy példányt ismerünk, ez az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található.¹⁷ (1. ábra)

1945 előtt e műből Münchenben volt még egy példány, de az a 2. világháború alatt elpusztult. (2. ábra) (Oberhummer-Wieser 1906)

E két térkép tartalma, – ahogy az az alábbi képen is megfigyelhető –, egymástól csak minimálisan különbözött. Ugyanakkor azt is megállapíthattuk, hogy e fametszetes térképen a földrajzi nevek betűbeültetéssel kerültek a nyomódúc felszínére. A nyomdai öntött ólombetűk a használat következtében megkoptak, így lenyomatuk vastagabb lett, ahogy az az egykori müncheni példányról készült fényképen látható. (3. ábra)

A szerkezeti vizsgálatok eredménye

A térképrészleten sárga szövegkiemelővel jelöltük a vizsgált településeket. A piros keretes részlet a vizsgált, míg a fekete keretes részlet a mai modern térkép szerinti. Az összehasonlítás

5. ábra. Pécs – Székesfehérvár – Pest – Dunavarsány

6. ábra. Székesfehérvár – Esztergom – Pest – Kalocsa

használt térkép legfontosabb adatai: Kárpát-medence. Méretaránya: 1:1 250 000, Lambert-féle kúpvetület. Készítette és kiadta az MH Kartográfiai Üzem Budapest, 1994.

A magyarországi részletek vizsgálata alapján megállapíthattuk azt, hogy mind a részletek alakja és azok iránya teljesen különböznek a modern térképtől.

¹⁷ Jelzete: TR 207, címe nincs, a térképen a készítő neve sem szerepel. Mérete 272 × 374 mm.

A Tiszántúl és Erdély keleti területe eső részlet alakjában és irányában szoros hasonlóságot mutat az összehasonlításul szolgáló modern térkép részletével. Az részlet alakjában az eltérés mértéke nem haladta meg a 15%-ot, míg annak irányában a különbség elhanyagolható mértékű. E területről készült térkép méretaránya körülbelül 1:2 200 000 lehetett. (7. ábra)

A 8. ábrán látható részlet alakja némileg hasonlít a mai modern térkép részletéhez, de iránya feltűnően különböző.

A 9. ábrán jelölt részletek összehasonlítása látványosan tanúskodik arról, hogy e térkép eredetileg több eltérő méretarányú részlet összeillesztésével készülhetett. Erről árulkodnak a magyarországi részletek, – ahogy az a 10. ábrán is látható.

E feltevéseinket még az is tovább erősíti, hogy e térképen két Tisza és két Al-Duna szerepel. (Kék szín-nel kiemelve.) Az egyik Tisza az Északi-Kárpátokból eredt, mel-lette a jobb parton Szolnok, míg a bal parton Szolnoktól északra

'uarcan'¹⁸ helynév szerepel, és Titel térségében ömlött a Dunába. Míg a másik Tisza az Északkeleti Kárpátokban eredt, mellé került Szeged, és ismét feltűnt a 'uarcan' helynév is, de e folyó topográfiailag tévesen Nándorfehérvárral szemben ömlött a Dunába. Ez utóbbinak a mellékfolyója volt a Szamos, a Körös (névvel), a Maros, és az Al-Duna

¹⁸ Egykor Tiszavárkony, ma Rákócziújfalu.

Szörényvárig terjedő szakasza, ahol Szent László vár neve és jele is szerepelt. (11. ábra)

Vizsgálataink szerint a Dunántúl és a Dráva-Száva folyók köze, illetve a balkáni területek még ptolemaioszi térképi alappal bírtak, míg a Tiszántúl és Erdély keleti részlete nem, erről a területről a szerzőnek már modern forrása lehetett.

7. ábra. Belgrád – Szeged – Kolozsvár – Vég – Szendrő

8. ábra. Graz – Buda – Gyulafehérvár – Belgrád

9. ábra. Ljubljana – Bécs – Kolozsvár – Belgrád

10. ábra. Az eltérő méretarányú részletek

11. ábra. A két Tisza a térképen

A topográfiai tartalom vizsgálatának eredményei

Települések¹⁹

52 település jellel és névvel, míg 43 pedig csak jellel szerepel. A települések közül a Dunántúl térségében előfordulók gyakran névvel és jellel és esetenként topográfiailag is a helyükön tűnnek fel. Ez alapján azt feltételezzük, hogy erről a területről a térkép szerkesztőjének több ismerete lehetett. Azokat a településeket, amelyeket az Oszmán Birodalom meghódított, „félhold” jelöli. E jelölések alapján kétséggel megállapíthatjuk azt is, hogy a Magyar Királyság területén félholddal (Szerémség) jelölt települések az 1521. évi török hódítások nyomán váltak az Oszmán Birodalom részeivé.

A jól azonosítható helynevek többsége a Dunántúlon található, míg a topográfiailag téves helyen szereplők a Duna-Tisza közén, illetve az attól északra eső térségben. Az Északi-Kárpátokból eredő „Tisza folyó” mellett szereplő települések azonosítása kétséges.

Egyéb földrajzi nevek

A Duna felföldi mellékfolyói közül név nélkül a Vág szerepelt, míg a Drávától délre eső területek vízrajzának további azonosítása igen bizonytalan. A Balaton

12. ábra. Katonák a térképen

szerepelt e térképen, míg a Szigetköz olyan jelekkel, mintha inkább az a Fertő lenne. A Csepel-sziget kiterjedése is feltűnően nagy. A Duna folyó ábrázolása hasonlít a korabeli Európa-térképen szereplő ábrázoláshoz, ahol a folyó a Kárpát-medencét szinte nyugat-keleti irányba szelte át, ahogy az például a Hartmann Schedel [1440–1514] *Liber Cronicarum*²⁰ című, 1493-ban megjelent művében található térkép is láthatjuk. (Lásd a címlapon.)

A vizsgált 1522-es térképen szerepel egy jelenet is, amely miatt e művet Hrenkó Pál 1974-ben írt tanulmányában „első magyarországi haditérképnek” nevezte. (12. ábra) (Hrenkó 1974)

Kétséggel a Kompolt település közelében elhelyezett jeleneten egy gyalogos és két lovas katona látható, ezt hadi eseménynek aligha nevezhetjük. A környezetében az olasz nyelvű felirathoz az alábbiakról értesülhetünk: „quise fa la massa” „itt gyülekezik a tömeg”.

Vajon a térkép egykori készítője e jelenettel mire akart utalni egy olyan mappán, amelyen az 1521-es esztendő török hódításairól kívánt tudósítani? A fenyegető hírek érkezése után

júliusban elrendelték a mozgósítást, de a hadba szólítottak csak lassan gyülekeztek. (Oly nagymértékű volt a kincstár pénzihiánya, hogy az 1520. június 16-án elhunyt Bakócz Tamás hercegprímás értéktárgyait, kincseit és könyvtárát is elárverezték.) Az ostromlott vár felmentésére lassan szerveződő hadsereg három menetoszlopba rendeződve indult Nándorfehérvár felé. A II. Lajos magyar király vezette sereg a Duna jobb partján menetelt a számára kijelölt gyülekezési pont felé, amely Tolna volt. Véltetően a király vezette sereg gyülekezési helye Pest tágabb térségében lehetett, és e jelenettel erre a katona tömegre utalhatott a térkép szerkesztője. E seregben kapott helyet a cseh és a lengyel kontingens, valamint a dunántúli és szlavóniai csapatok, az utóbbiak a tolnai táborban csatlakoztak. Az e táborban összegyűlt létszáma már közel 20 ezer főt tett ki. A király vezette menetoszlop Bátánál²¹ találkozott Szapolyai János [1487–1540] erdélyi vajda seregével. Az ecsedi Báthori István [1487–1530] nádor és temesi főispán felelt a déli vármegyék lakosságának mozgósításáért, a számukra kijelölt gyülekezési központ Zenta volt, majd Pétervárad²²

¹⁹ Beletinczvár, és tartozandóságaira nézve Raphaelbosniai püspök, szekesői Herczeg Fülöp és Pál közt egy részről, és Hédervári Lőrincz nádor közt más részről 1446. évben jószágpor volt, melyet Pálóczi László országbíró Raphael püspök és nevezett testvérei javára döntött el. In Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I. Budapest, 1880. p. 271.

²⁰ E mű digitális változata megtekinthető: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/is00309000>

²¹ Tolna és Bata is szerepelt a térképen.

²² A Duna bal partján álló vár volt. Ma: Petrovaradin, Szerbia.

Települések				
Térképi név	Magyar neve 1914-ben	Magyar névváltozata	Mai neve	Megjegyzés
5chiesie	Pécs		Pécs	Pécs német nevének olasz tükörfordítása
agna	Eger		Eger	topográfiaiag téves helyen
albareale	Székesfehérvár		Székesfehérvár	
alba uila	Gyulafehérvár		Alba Iulia, Románia	
bat	Báta		Báta	
bedin		Bodony	Vidin, Bulgária	
beletich	Marót		Morović, Szerbia	Ma Marót közelében van az egykori Valkó megyei Beletincz várkastélya. ¹⁹ (Lelkes 2011)
belgrado		Nándorfehérvár	Beograd, Szerbia	
bregna	Brinje	Sokolac	Brinje, Horvátország	Frangepán birtok, majd a 16. századtól királyi vár
buda	Budapest		Budapest	
compole	Kompolt		Kompolt	
colona	Kalocsa		Kalocsa	topográfiaiag téves helyen
colosnar	Kolozsvár		Cluj-Napoca, Románia	
com	Bátmonostor		Zmajevo, Szerbia	
com	Keve		Kovin, Szerbia	
contodin	Ócsanád		Cenadu Vechi, Románia	
dab	Dabas ?		Dabas ?	
dauin	?		?	
dub	?		?	
epel	Csepel		Budapest	
filipopuli			Plovdiv, Bulgária	
graz			Graz, Ausztria	
lubiana			Ljubljana, Szlovénia	
mudrusa	Modrus		Modruš, Horvátország	
neustot		Bécsújhely	Wienerneustadt, Ausztria	
nouegrad	?		?	
pest	Budapest		Budapest	
sachin	Zákány		Zákány	
Saco			Skopje, Észak-Macedónia	
sagrabia	Zágráb		Zagreb, Horvátország	
sals	?		?	
sandunetur	Mitrovica (Száva-szentdemeter)		Sremska Mitrovica, Szerbia	
scopia		Szófia	Szófia, Bulgária	
segedin	Szeged		Szeged	
segediz	Mitrovica		Sremska Mitrovica, Szerbia	
s. ladislao	Lászlóvára		Pescari, Románia	
smeder		Vég-Szendró	Smederovo, Szerbia	
spranza	Kapronca		Koprivnica, Horvátország	
strigonia	Esztergom		Esztergom	
sulnos	Szolnok		Szolnok	
tona	Tolna		Tolna	topográfiaiag téves helyen
uacia	Vác		Vác	
uaradin	Nagyvárad		Oradea, Románia	
uarason	Dunavarsány		Dunavarsány	
uasarel	Hódmezővásárhely		Hódmezővásárhely	
uascan	Rákócziújfaló		Rákócziújfaló	Szolnok térs.
uascan	Rákócziújfaló		Rákócziújfaló	Szeged térs.
uiena		Bécs	Wien, Ausztria	
uilaco			Villach, Ausztria	
uistigrad	Visegrád		Visegrád	
uzar	?		?	
zarno		Zsarnó	Žrnov, Szerbia	

Egyéb földrajzi nevek		
Térképi név	Magyar neve	Megnevezése
bosina	Bosznia	országnév
criso f.	Körös folyó	víznév
danubio f.	Duna folyó	víznév
la draua f.	Dráva folyó	víznév
la saua f.	Száva folyó	víznév
POLANA	Lengyelország	országnév
SCHIAVONIA	Szlavónia	országnév
SERVIA	Szerbia	országnév
tissa f.	Tisza folyó	víznév
TRANSILVANIA	Erdély	országnév
ungaria	Magyarország	országnév
VNGARIA	Magyarország	országnév

Ujlakot²³ jelölték meg, de végül a seregek a járvány és az időjárás rossza fordulása miatt dolgvégezetlenül feloszlottak.

Vajon ki lehetett az 1522-es térkép készítője?

A Wolfgang Lazius térképeiről szóló műben utalást találtunk egy olyan privilégium kérésére, amelyet Georg Tannstetter adott be²⁴. E kérvény szerencsénkre Bécsben az Osztrák Állami Levéltárban ma is megtalálható, és segítségével pedig az alábbiakról értesülhetünk. (Oberhammer-Wieser 1906)

A Szent Birodalom nürnbergi kormányzata Georg Tannstetternek, az orvostudomány professzorának az alább leírt szabadságlevelet adta, és az alábbi kegyben részesítette nemrég miután ő, Tannstetter **sietősen egy térképet vagy tervezetet készített a keresztény és török**

²³ Ma Ilok, Horvátország.

²⁴ Eredeti szöveg: „Georgen Thanstetter lerer der medicina hat das kaiserlich regiment in Heiligen Reich zu Nurnberg mit hernach geschribner freihait begabt und beghadet neulich nachdem er, Thanstetter; in eil ain geographey oder entwerffung cristenlicher und thurckhischer lanndschaften gemacht, und die züge, so die christen wider die thurcken auch dieselben herwiderumb gethan haben, durch linien zum thail angezaigt, welche geographey er ytzt zu bessern, und in gemaine trucken zu lassen vorhette, das ime sein Thanstetters Geographey nymant in funff jarn den negsten nach dato wider seiner willen nit nachdrucken failhaben noch verkauffen solle, bey pene zehen marck lotigs golds. Actum an vierzehenten tag des monats decembris, in funfzehenhundert und zwey und zwanzigsten jars.”

A térképkiadásra vonatkozó privilégium ma megtalálható Reichsregisterbücher Kaiser Karl V. Bd. 6. f. 128rv. Wien. In <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=161>

térségében táborozott a sajkásokat is tartalmazó serege, anélkül, hogy az ostromlottaknak bármi segítséget nyújtottak volna. II. Lajos szeptember elején értesült Nándorfehérvár

elestéről. A hír hallatán elhatározták, hogy még ősszel hadjáratot indítanak Zimony és Nándorfehérvár visszavételére. A várak visszavásárához új gyűlekezési pontként

területekről, és a hadjáratokat a keresztényeket a törökök ellen és viszont vonalakkal részben berajzolta²⁵, amely térképet ő most kijavítani és közönségesen kinyomtatni szándékozik, hogy Tannstetter térképét az ő akarata nélkül senki öt éven belül nem nyomhatja után és adhatja el tíz színarany márka büntetés terhe alatt. Adatott az 1522. évben december hó 15. napján.²⁶

A fentiek értelmében Tannstetter²⁷ készíttethette azt a vázlatos térképet, amelyet – védettség hiányában – mások kiadtak. (A privilégiumot nem vették figyelembe, vagy azt csak utána kérte?) Ahogy azt korábban már említettük, a Dunántúlon szereplő helynevek és helységek pontosabb topográfiai helyen találhatóak, mint a térkép más területein szereplők. Tannstetter több alkalommal is megfordult Magyarország e részén, például 1518-ban tanítványával Joachim Vadianussal [1484–1551] azért utazott Budára, hogy ott egy csillagászati jelenséget figyeljenek meg. Ma már tudjuk, hogy az utazás célja az 1518. június 8-ra Johannes Regiomontanus [1436–1476] által Budára előre jelzett teljes napfogyatkozás megfigyelése volt (Wolf 1892). A középkori csillagászok azonban nem feltétlenül a teljes napfogyatkozásokra voltak kíváncsiak, hanem arra, hogy az előre számított adatok a valósággal mennyire egyeztek. Más részről a korabeli hadi eseményekben érintett településekről Tannstetter rendelkezhetett szinte naprakész információkkal. A térképen ábrázolt térségben történt hadi események iránti fokozott érdeklődés miatt kért szellemi tulajdonára határozott idejű védelmet, bár e mű javított változatából példányt nem ismerünk, de annak kiadására bizonyosan 1523-ban kerülhetett sor. A hadi cselekmények egyre fenyegetőbbek voltak a Velencei Köztársaságra és az osztrák örökös tartományokra is. E Tannstetter által szerkesztett térkép 1522 novemberében már a nürnbergi birodalmi

gyűlés résztvevőihöz is eljutott. Forrásaink szerint 1523 januárjában a Német-római Birodalom hadügyi albizottsága „aus der Hungerischen mappa” alapján készítette el javaslatát a Magyarországra küldendő német segédcsoportok elhelyezésére vonatkozóan (Tóth 1927–28). (Az 1523 nyarán Magyarországra érkezett német birodalmi segédcsoportok a Szávaszentdemeter–Nagyolaszi²⁸–Rednek²⁹ térségében augusztus 4-e és 7-e között mezei ütközetben vettek részt. Ebben az összecsapásban a keresztény seregek győzelmet arattak, a törökök pedig vereséget szenvedtek, így az ország déli határain egyelőre enyhült a hódítók katonai nyomása, és ez a kegyelmi állapot 1526. augusztus 29-ig állt fenn (Kubinyi 1978). Tannstetter térképét nyilván mások is kiadhatták, jelenleg csak olasz kiadásokból ismerünk példányt.

Vajon e szóban forgó térkép nyomódúcát³⁰ ki és hol készíthette?

Az e térképpel korábban foglalkozó Hrenkó Pál a szóban forgó térképet Giovanni Andrea de Vavassore³¹ [?–1572] művének tulajdonította, ám e feltételezés jelen ismereteink szerint nem igazolható, e mű nyomódúcán az ún. szituriációt fába vészték, míg a feliratok betűbeültetéssel készültek (Hrenkó 1974). A fa nyomódúcok használatának az egyik legjelentősebb előnye a rézlemezről történt

nyomtatással szemben az volt, hogy ugyanazzal a nyomdaberendezéssel lehetett nyomtatni, amivel a könyvek is készültek, míg a rézlemez esetén más berendezésre volt szükség. Fametszéssel készült a térkép rajzi része, míg a megírások mozgatható nyomdai betűkből. A nyomdászok folyamatosan keresték annak a lehetőségét, hogy a fa nyomódúcok használatával a már meglévő előnyük megtartása mellett gyorsan és olcsóbban tudjanak térképeket sokszorosítani. Így került sor arra a technológiai újításra, amelynek során a térkép rajzi részét továbbra is véséssel alakították ki, míg a megírásokat nyomdai betűkből. A mozgatható betűket a nyomódúc átréselésével kiképzett árkokba helyezték, azokat apró ékekkel, illetve gyantával tudták a nyomtatás során „helyben maradásra” bírni. A módszer előnye a nyomódúc gyorsabb elkészítése mellett az volt, hogy a térképek szerkesztői a különbségeket a nevek betűnagyságával is jelölhették, az egységes írásképp kialakítása egyszerűbb, könnyebb és gyorsabb volt. A fenti eljárás további haszna volt az is, hogy az így készített nyomódúcot a különböző nyelvű kiadásokhoz könnyebben lehetett adaptálni. Hátránya volt viszont, hogy a dúc használata során egy-egy betű kiesett, ezeket néha nem oda illő betűvel pótolták, ezért egy néven belül esetenként latin és gót betűk akár keveredve is előfordulhattak. Időnként a kihullott betűk pótlása elmaradt, és ezért a nyomokban „új” nevek keletkeztek. Például Wolfgang Lazius 1556-ban megjelent Magyarország-térképén³², amelyet Michael Zimmermann nyomtatott Bécsben; a Crisiensis (Körös) megye nevéből a 'c' betű kihullásával „új megyenév” 'Risiensis' lett.

A vizsgált térképen előforduló betűk típusa antikva, amelyet elsőként a velencei Aldus Manutius [1447/1452–1515] és a bolognai Francesco Criffo [1450–1518] használtak nyomtatványaik készítése során.³³

²⁸Mandjeloš, ma Mandelos, Horvátország.

²⁹Ma Vrdnik, Szébia.

³⁰Lásd még: Plihal Katalin: A térképnyomtatás művészete a 19. század végéig. Budapest, 2008. CD-ROM

³¹Életéről sajnos ma nagyon keveset tudhatunk. Velencében élt, és dolgozott. Nevéhez több térkép készítése és kiadása köthető. Pályafutását nyomdászként kezdte, de 1530 körül e mesterségével felhagyott, és mint művész és betűmetsző kezdte pályáját. 1523-as testamentumában magát „incisorfigurarius”-nek nevezi. 1530-tól a festőcéh tagja. 1544–1572 között csak Giovanni Andrea nevet viselte. Valvassore térképei ritkák. David WOODWARD: The Italian Map Trade, 1480–1650. In The History of Cartography. Vol. Three. Cartography in the European Renaissance. Part. 1. Ed. by David WOODWARD. Chicago & London, 2007. 780. p. Rodney SHIRLEY: Valvassore & Pagano. The Cartographic Output of Two Venetian Map-makers. In Journal of the International Map Collectors' Society. 2009. 31–39. pp.

³²Regni Hungariae descriptio vera, Des Khünigreichs Hungernsampt seinen eingeleibten Landengrundtliche unnd Warhafftige Chorographische Beschreibung. M. [1:540 000]. Vienna, 1556, 76×129 cm.

³³<https://stilustan.files.wordpress.com/2014/09/betc5b1tc3b6rtc3a9net.pdf>

²⁵Kiemelés tőlem.

²⁶Az eredeti szöveget megtalálta, leírta, és fordította dr. Fazekas István.

²⁷In http://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Tannstetter (2010. 03. 17.).

13. ábra. Nagybetűs és kisbetűs feliratok a térképen

E térképen a feliratok vagy tisztán nagybetűből, vagy kisbetűből készültek. (13. ábra)

A képen látott nagy- és kisbetűk magassága azonos, ez pedig csak abban az esetben lehetséges, ha a nyomtatás során eltérő betűkészlet részeit használták. A nyomdászatban használt mértékrendszer (Didot-rendszer) szerint valószínűleg a nagybetűk mérete két ciceró, míg a kisbetűké három ciceró lehetett. A fentiek alapján azt vélelmezzük, hogy ez esetben csak a betűt ültették be egy arra kialakított árokba, így nem kellett a teljes nyomódúcot átréselni azért, hogy a feliratokat elhelyezzék. Az azonos méretű betűknek azonos méretű árkokat kellett készíteni, ez megkönnyítette a nyomódúc előkészítését. A betűket egyenként fenyőgyantával ragasztották be, így azok közül csak az hiányzott, amelyik kihullott. (A fenyőgyanta kellően rugalmas anyag volt ahhoz, hogy a nyomtatás során fellépő terhelést elviselje.) Nem kizárt, hogy ezt a térképnymotási technológiai megoldást fejleszthette tovább Petrus Apinus [1495–1552] a Tabula Hungarie nyomtatása során, amely így a világon az első sztereo-típus használatával sokszorosított térkép.

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található egyetlen ismert példány vízjele Briquet katalógusában nem található, csak egy hozzá hasonló fordul elő, amely egy Villachban³⁴ (Karintia) működő papírmalomé volt 1535 körül (Szathmáry 1992). (A nyomdák számára ugyan papírt ritkán szállítottak nagyobb távolságra, de nem igazán tudjuk pontosan azt, hogy e szempontból a 16. század elején mi számított nagyobb távolságnak.) A földrajzi nevek írása alapján 'belgrado', 'Schiesie', 'la draua f.' stb. bizonyos,

hogy e térkép olasz nyelvterületen látta meg a napvilágot. A térkép nyelve, a nyomtatásnál használt betű típusa, valamint a papír vízjele alapján az e helyen bemutatott térkép kétségkívül valamely itáliai fametsző munkája, de ebben a pillanatban metszőként senkit sem tudunk megnevezni. A magyar szakirodalomban előforduló lehetséges készítő, Giovanni Vavassore velencei fametsző e térképpel kapcsolatba azért nem hozható, mert jelen ismereteink szerint betűbeültetéssel sem térképet, sem más illusztrált képet nem készített.

Sajnálatosan nincs adatunk arról sem, hogy e szóban forgó mű megjelenési helye hol lehetett, és azt sem tudjuk, egykor kinek a költségén látta meg a napvilágot. A 16. század elején az Európát meghódítani akarók jelentette fenyegetésekről a korabeli röplapok és a viszonylag periodikusan megjelenő újságok előzményei tájékoztatták az érdeklődőket.³⁵ Nem kizárt, hogy a jelen vizsgálat tárgyát képező cím nélküli térkép is egy ilyen kiadványba illesztve látta meg egykor a napvilágot. Tannstetter már idézett kérvénye is alátámasztja a feltevésünket, mivel azt a könyvekre vonatkozó privilégiumok közé jegyezték be.³⁶ (Sajnálatos, de csak a térképek kiadására vonatkozó engedélyeket akkor még nem jegyezték be. Így a Tabula Hungarie ... Ingolstadt, 1528. térkép kiadására a privilégiumot a térképen szereplő megírás szerint Tannstetter kapta, de erről a korabeli dokumentumok napjainkra semmi adatot nem őriztek meg.) Szöveges magyarázat hiányában, az e térképen szereplő helyek jelölései és nevei önmagukban kevés ismeretet tudtak közvetíteni. Egyébként Nándorfehérvár eleste rémületet váltott ki Európaszerte, ahogy arról a korabeli dokumentumok alapján értesülhetünk. Mert nemcsak egy vár cserélt gazdát,

hanem a folytonos háború lehetősége immár testközelivé lett Európa szívében.

Irodalom

- Brichzin, Hans 1992. Megjegyzések az első nyomtatott Magyarország térképről (1522). In Cartographica Hungarica, 1. sz. pp. 37–38.
- Cseh Valentin 2010. Nándorfehérvár szerepe a déli végvárrendszerben. 1417–1521. In Várak kastélyok templomok – történelmi és örökségturisztikai folyóirat. decemberi szám. pp. 29–31.
- Hrenkó Pál 1974. Magyarország legrégebbi nyomtatott térképe? In Geodézia és Kartográfia, 26. évf. 6. sz. p. 450.
- Kiss Lajos 1889. Nándorfehérvár bukása (1521). In Hadtörténelmi Közlemények, p. 604.
- K. Obermayer Erzsébet – Horváth István Károly 1959. Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. In Századok, pp. 773–799.
- Klaniczay Tibor (válogatás, a szöveggondozás és jegyzetek) 1982. Macedóniai László: Magyarország legkegyelmesebb királya ... In Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Budapest, pp. 902–912.
- Kubinyi András 1978. A Százszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. In Hadtörténelmi Közlemények, pp. 184–220.
- Lelkes György 2011. Magyar helységnév-azonosító szótár. Budapest, p. 128.
- Oberhammer, Eugen – von Wieser, Franz 1906. Wolfgang Lazius Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563. Im Auftrage der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes. Hrsg. Innsbruck, p. 37.
- Pálosfalvi Tamás 2005. Nikápolytól Mohácsig. 1396–1526. Budapest, pp. 180–190.
- Szathmáry Tibor 1992. Hazánk egyik legrégebbi nyomtatott térképe. II. rész. In Cartographica Hungarica, 2. szám p. 3., 6.
- Tóth Zoltán 1927–1928. Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregéről. In Századok, p. 55.
- Veszprémi László 2010. Nándorfehérvár ostromai – a reneszánsz hadügyi elmélet kezdetei Magyarországon. In Várak kastélyok templomok – történelmi és örökségturisztikai folyóirat decemberi szám pp. 32–35.
- Wolf, Rudolf 1892. Handbuch der Astronomie, ihre Geschichte und Litteratur, II. köt. Zürich, p. 712.

Dr. Plihál Katalin
térképtörténész

plihal1948@gmail.com

³⁵Ilyenek például az alábbiak is: Jost Dennäer [149?–15??] nyomtatott: „All hie ist abkuntenet das Schloß Kriechisch Weysenburgk und das Steteyn in aller form und geschickkayt. Augsburg, 1522.; Turcken puechlein ein nutzlich Gesprech oder unterrede etlicher personen geendet im Metzen 1522.

³⁶Az adatok tisztázását dr. Oross András levéltári rezidensnek köszönöm.

³⁴Villach az Alpok térségén át a Rómába vezető fontos kereskedelmi útvonal mellett található.